

Wat is er met het kind gebeurd?

Het effect-ontwikkelingsmodel en de geschiedenis van het kind.

B. SPIECKER en L. F. GROENENDIJK

Vakgroep Theoretische en Historische Pedagogiek van de Vrije Universiteit, Amsterdam

Samenvatting

Dit artikel bevat een kritische beschouwing over het effect-ontwikkelingsmodel in recent psychologisch georiënteerd onderzoek van de geschiedenis van het kind. Eerst wordt de aanwezigheid van de 'harde kern' van het genoemde ontwikkelingsmodel aangetoond in het werk van enige belangrijke psychohistorici en signaleren we problemen die het werken met dit model oplevert. Vervolgens wordt kritiek geformuleerd, waarbij we ons vooral concentreren op de bij het effect-ontwikkelingsmodel geïmpliceerde causalistische benadering van menselijke handelingen.

Inleiding

Kind-zijn is geen boven-historische categorie meer. Historici en sociaalwetenschappers houden ons al enige jaren voor, dat het kind een historische categorie is, bepaald door sociale, economische en culturele veranderingen. – Bekend is de these van J. H. van den Berg in diens *Metabletica* (1956), dat het kind pas in de tijd van Rousseau (ca. 1750) kind is geworden.

Niet alle auteurs situeren 'wat er met het kind is gebeurd' in de 18e eeuw, net als Van den Berg nemen ze echter wel een wording van het kind in de geschiedenis (fylogense) aan. Nu rees bij ons de vraag, hoe men de samenhang ziet tussen de *fylogense* en de individuele *psychogenese*. Het vaststellen van een *historische* ontwikkeling van het kind kan immers slechts geschieden met behulp van een al dan niet impliciete visie op de *kinderlijke* ontwikkeling. Wanneer bijvoorbeeld L. Stone ons voorhoudt, dat 'the history of childhood is the history of how parents treated children' (1974, 31), dan mogen we o.i. een visie vermoeden, waarin de ontwikkeling van het kind – in fylo- en psychogenetisch opzicht – gezien wordt als het *produkt* van voornamelijk ouderlijke invloeden.

In dit artikel trachten we na te gaan, welke de

invloed is van het ontwikkelingsbegrip, dat gehanteerd wordt door historici die zich op de psychologie oriënteren, op de beschrijving van de geschiedenis van het kind. Een analyse van de ontwikkelingspsychologische kaders van waaruit onderzoek bedreven wordt door deze historici, die vooral psycho-analytisch zijn georiënteerd (hetzij 'klassiek' psycho-analytisch zoals Lloyd deMause of ego-psychologisch à la Erikson zoals David Hunt en John Demos), geeft de volgende gemeenschappelijke (antropologische) 'harde kern' van het ontwikkelingsbegrip te zien:

- a) De ontwikkeling van het kind is het produkt van ouderlijke attitudes en handelingen. Met name de ouderlijke 'liefde', als noodzakelijke voorwaarde voor een gezonde psychische uitgroei, staat centraal. Op beknopte formule gebracht: 'Het kind is slachtoffer van zijn ouders'.
- b) De ontwikkeling van het kind wordt gekenmerkt door een grote mate van continuïteit: er is niet alleen sprake van een gefaseerde ontwikkeling, maar bovendien bepalen (determineren) de *vroegkinderlijke* ervaringen de latere psychische ontwikkelingen. Kortom: 'Ouders zijn slachtoffers van hun kinderjaren'.

In het vervolg zullen we het ontwikkelingsbegrip, waarvan we zojuist de 'harde kern' hebben aangegeven, het *effect-ontwikkelingsbegrip* (of -model) noemen. Kenmerkend voor dit effect-ontwikkelingsmodel is, dat zowel de ontwikkeling van het kind als het gedrag van de volwassenen *causaal* verklaard worden. Op de vraag, in hoeverre zowel de fylo- als de psychogenese van het kind zich laten verklaren met behulp van genoemde harde kern – waarvan de onderdelen een circulaire samenhang vertonen – en het hieraan ten grondslag liggende causale verklaringsmodel, zullen we nader moeten ingaan. Eerst willen we echter demonstreren, dat de geformuleerde harde kern aanwezig is in het werk van historici, terwijl we tevens de invloed ervan op de weergave van de geschiedenis van het kind zullen nagaan. We beperken ons hierbij tot het werk van een drietal veelgelezen en invloedrijke auteurs: dat van de Eriksoniaans georiënteerde John Demos, de

'klassiek' psycho-analytisch ingestelde Lloyd de-Mause en de multidisciplinair opererende historicus Lawrence Stone.

1. *Het effect-ontwikkelingsmodel in de moderne 'psychohistorie' van het kind*

1.1. *John Demos*

Om zijn eigen benadering van de geschiedenis van het kind goed te profileren, contrasteert John Demos haar met die van Philippe Ariès (1962). De belangstelling van Ariès gaat volgens hem vooral uit naar de houding van ouders tegenover kinderen om zodoende zicht te krijgen op bepaalde trends in de cultuur ('Het kind als spiegel van een cultuur'). Demos is veel meer geïnteresseerd in de relatie tussen 'culture and personality'. Hij wil bepaalde basale themata in de ervaring van kinderen in een bepaalde cultuur opsporen met behulp waarvan enig licht geworpen kan worden op de vorming van de latere persoonlijkheid (1973, 128). Nu heeft de historicus een theoretisch gezichtspunt nodig, waarmee, aan de hand van historisch materiaal, bepaald kan worden, welke gebeurtenissen de groei van de persoonlijkheid bevorderen, inperken of traumatiseren: 'In this sense I am urging a "developmental" approach to the subject, and it is indeed from *developmental psychology* that we may borrow some further procedural guidelines' (1973, 130; curs. S. & G.).

Demos benadrukt, dat bij historisch gezinsonderzoek een samenwerking tussen demografisch en psychologisch onderzoek geboden is. Deze twee benaderingswijzen zijn volgens hem wederzijds complementair: 'Psychological theory cries out for solid evidence on the timing of certain crucial "life-happenings". Demographic results, on the other hand, are rigid – and sometimes quite meaningless – without a leavening of "qualitative" insight' (1974, 569).

Een proeve van de bepleite interdisciplinaire aanpak heeft Demos geleverd in *A Little Commonwealth* (1970), waarin hij aandacht schenkt aan aspecten van het gezinsleven, belicht vanuit een demografische invalshoek en aan themata uit de individuele ontwikkeling, alsmede aan de samenwerking daartussen.

Historici hebben volgens Demos niet de betekenis ingezien van het feit, dat de mens een ontwikkeling via bepaalde stadia doorloopt. De weinige historici die zich met de geschiedenis van het kind hebben beziggehouden, werkten met statische modellen van

het kind (zelfs bij Ariès is dit z.i. aanwijsbaar). Aan hun belangrijkste taak zijn zij niet toegekomen, nl. 'the need to discover the *dynamic interconnections* between experience at an earlier and a later stage ...' (1970, 130; 1974, 564; curs. S. & G.). Juist aan dat aspect wenst Demos – gebruik makend van de ontwikkelingstheorie van Erik H. Erikson – veel aandacht te schenken.

We zullen nu zijn aanpak illustreren met een voorbeeld, dat we ontlenen aan zijn studie over het gezinsleven in 'Plymouth Colony' (= *A Little Commonwealth*, 1970). In deze door de puriteinse 'Pilgrims' gestichte kolonie had een baby gedurende diens eerste levensjaar een betrekkelijk rustig en comfortabel bestaan: de hele natuurlijke omgeving droeg bij aan een houding waarin aandacht voor en tederheid jegens de kleine overheersten. Maar zo bleef het niet.

De 'Pilgrim pastor' John Robinson schreef, dat er in elk kind 'a stubbornness, and stoutness of mind' aanwezig is, die door de ouders 'must ... be broken and beaten down' (1970, 134/135). Volgens Demos zal Robinson hier aan het kind tussen een en twee jaar gedacht hebben. De aangehaalde opvatting van dominee Robinson acht hij representatief voor de puriteinse opvoeding van kinderen vanaf één jaar. Deze opvoeding was, gemeten aan onze maatstaven, zeer streng. Het kind dat zijn wil – een uiting van de erfzonde! – manifesteerde, werd hard tegemoet getreden. Zijn wil moest 'gebroken' worden, desnoods met fysiek geweld. Demos wijst er voorts op, dat het kind in het tweede levensjaar veelal gespeend ging worden en een nieuw broertje of zusje naast zich kreeg. 'Experiences of profound loss' waren hiervan het gevolg. Men heeft nogal eens gesteld, dat de puriteinen een 'neurotische' houding jegens seksualiteit hadden. Volgens Demos is deze mening onjuist: de puriteinen waren niet bang voor seksualiteit, maar voor agressie. Dit ten gevolge van het onderdrukken van assertieve strevingen van het kind vanaf het tweede levensjaar. Demos wenst in dit verband zelfs te spreken van een door de ouderlijke opvoedingspraktijk bewerkstelligde 'fixatie': 'Some essential part of the child's personality becomes charged with strong feelings of guilt, anxiety, fear – and fascination. And *later experiences cannot completely erase these trends*' (1974, 568; curs. S. & G.).

Een meer directe toepassing van de ontwikkelingstheorie van Erikson vermag het geschetste beeld nog verder aan te vullen: 'it suggests quite powerfully certain additional lines of connection between infant experience and Puritan character structure' (1970, 138; 1974, 568). Dit ontwikkelings-

model kent acht fasen, waarbij tijdens elke fase bepaalde ego-konflikten, die typerend zijn voor die fase, opgelost dienen te worden. Het doel van de tweede fase – tussen het eerste en tweede levensjaar – is het realiseren van 'autonomie'. Indien het kind hierbij niet ondersteund wordt, is 'schaamte en twijfel' het blijvend gevolg.

In de opvoedingspraktijk van de puriteinen werd die ondersteuning, zoals we gezien hebben, echter niet gegeven; elk streven naar autonomie werd namelijk krachtig gesmoord. Volgens Demos moet de preoccupatie met schaamte, die domineert in de persoonlijkheid en de cultuur van de volwassen puriteinen, gezien worden als een blijvend effect van de repressieve bejegening door de ouders van kinderen in de tweede fase.

Uit het bovenstaande kan de konklusie getrokken worden, dat de door ons weergegeven harde kern van het ontwikkelingsbegrip onmiskenbaar aanwezig is in het werk van Demos. Niet alleen de persoonlijkheidsstructuur van de volwassene, maar ook diverse kultuurgebieden blijken volgens dit denken bepaald te zijn door de ouderlijke opvoedingspraktijken tijdens de eerste belangrijke levensjaren van het kind. Het werk van Demos kan men op verschillende detailpunten bekritisieren. Zo kan men zich afvragen, of we het puriteinse 'breken van de wil' wel de betekenis mogen toekennen van het vermorzelen van de autonomie van het kind of van zijn uniek karakter (vgl. G. Wiesenfeld Frankel 1977, 213 v.). Deze vraag deed bij ons een meer algemene vraag rijzen, nl. of moderne ontwikkelingsmodellen (als van Erikson) eigenlijk wel toegepast mogen worden op culturen en levensvormen uit het verleden. Bovendien hebben we moeite met het (impliciet) aanleggen van verabsoluteerde hedendaagse maatstaven voor geestelijke gezondheid. Dat ook andere auteurs problemen bevroeden bij de toepassing van moderne ontwikkelingsmodellen op het verleden, bleek ons in een voetnoot bij een artikel van W. Giehler en K. Lüscher. Zij stelden vast, dat de tweede fase van Eriksons model niet alleen voor kinderen uit Plymouth Colony, maar blijkens het werk van David Hunt (1970) ook voor kinderen in het 17de eeuwse Frankrijk bepalend was; zij vragen zich dan af 'inwieweit diese Koinzidenz durch das begriffliche Instrument herbeigeführt wird' (1975, 459).

1.2. Lloyd deMause

DeMause heeft in de eigen bijdrage aan de door hem geredigeerde bundel *The History of Childhood*

(1974) – waarvan de Duitse vertaling de veelzeggende titel *Hört Ihr die Kinder weinen* (1977) heeft meegekregen – een eerste aanzet gegeven tot een klassiek psycho-analytische benadering van de ontwikkelingsgeschiedenis van het kind. Vanuit deze optiek is een *fylogene*se van het kind niet los te zien van de kinderlijke *psychogenese*. Bij de door DeMause voorgestane 'psychogenetische theorie van de geschiedenis' staat de vooronderstelling centraal, dat veranderingen in de geschiedenis niet veroorzaakt worden door technologisch-ekonomische factoren, maar door psychogenetische veranderingen van persoonlijkheidsstructuren, die op hun beurt het gevolg zijn van gewijzigde ouder-kind relaties tussen de generaties (1974, 3). Menselijke relaties vormen de motor der geschiedenis. Volgens DeMause vormt zijn 'psychogenetische theorie' 'a genuinely new paradigm for the study of history' (54). Deze theorie omvat een aantal hypothesen, waarvan we er hier enkele weergeven:

1. De evolutie van de ouder-kind relaties vormt een *onafhankelijke* bron van historische veranderingen. De oorsprong van deze evolutie ligt in het vermogen van de elkaar opvolgende generaties ouders om steeds beter de eigen kinderlijke angsten te verwerken.
2. De geschiedenis van het kind bestaat uit een opeenvolging van toenaderingen tussen ouders en kinderen, waarbij iedere toenadering nieuwe angsten tot gevolg heeft. De reductie van deze ouderlijke angsten is de voornaamste bron van de opvoedingspraktijken.
3. De hypothese dat er in de geschiedenis een algemene verbetering van de kinderverzorging kan worden waargenomen, houdt omgekeerd in dat ouders vroeger minder goed in staat waren de behoeften van hun kinderen te onderkennen. De openingszinnen van het opstel van DeMause spreken boekdelen: 'The history of childhood is a nightmare from which we have only recently begun to awaken. The further back in history one goes, the lower the level of child care, and the more likely children are to be killed, abandoned, beaten, terrorized, and sexually abused' (1974, 1).
4. Daar de psychische structuur altijd tijdens de kinderjaren (!) tot stand komt, vormen de opvoedingspraktijken van een samenleving een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan, ontwikkelen en verdwijnen van alle andere kultuurgebieden. 'Specific childhood experiences must occur to sustain specific cultural traits, and once these experiences no longer occur the trait disappears' (1974, 3).

Deze psychogenetische theorie, zo hebben we gezien, gaat ervan uit dat er naast de sociale en economische structuur een *onafhankelijke* psychische structuur bestaat. De ontwikkeling – bedoeld wordt de fylogenese – van deze psychische structuur, en dit is van belang voor ons onderzoek, wordt in *oorzakelijke* samenhang gezien met de historische ontwikkeling van de relaties tussen ouders en kinderen (vgl. Cloer 1979, 156). De geschiedenis ('evolutie') van het kind is een afspiegeling van de ontwikkeling ('evolutie') die zich heeft voltrokken binnen de ouder-kind relaties (zie ook hypothese 1).

Vanuit onze vraagstelling kunnen we het bovenstaande ook als volgt formuleren: *een psycho-analytisch ontwikkelingsmodel verklaart de ontwikkeling ('evolutie') der pedagogische interacties, die op hun beurt de historische ontwikkeling ('evolutie') van het kind verklaren.*

DeMause onderscheidt in de geschiedenis drie reaktiepatronen van de volwassene in zijn relatie tot het kind, te weten:

1. de volwassene gebruikt het kind als projectiescherm voor de eigen onbewuste strevingen en wensen ('projective reaction');
2. de volwassene gebruikt het kind als substituuat voor die volwassene die belangrijk was in zijn eigen jeugdijaren ('reversal reaction');
3. de volwassene kan zich empathisch in de positie van het kind verplaatsen en is daarmee in staat de behoeften van het kind te bevredigen ('empathic reaction').

Op basis van de psychogenetische theorie kunnen deze drie reaktiepatronen gezien worden als stadia van een evolutieproces; een evolutie die zich echter in verschillende landen en klassen in verschillend tempo voltrekt. 'One of our first tasks will be to investigate why childhood evolution proceeds at different rates in different countries and different class and family lines' (54). Het is opvallend, dat de auteur hier niet direkt een psycho-analytische verklaring voor heeft! Op basis van zijn theorie en vele afschrikwekkende voorbeelden, die het bestaan van met name de eerste twee genoemde reaktiepatronen moeten bewijzen (infanticide en seksueel misbruiken van kinderen), komt DeMause tot een periodisering van de wijzen waarop ouders met hun kinderen omgingen: 'The series of six modes represents a continuous sequence of closer approaches between parent and child as generation after generation of parents slowly overcame their anxieties and began to develop the capacity to identify and satisfy the needs of their children' (51).

De volgende modi worden door hem successievelijk onderscheiden:

1. *Infanticidal Mode* (Oudheid tot 4de eeuw na Chr.): ouders lossen veelvuldig hun angsten ten opzichte van hun kinderen op door ze te doden.
2. *Abandonment Mode* (4de tot 13de eeuw): om aan de angsten van hun eigen projecties te ontkomen verlaten ouders hun kinderen, leggen ze te vondeling, brengen ze naar de min of naar het klooster.
3. *Ambivalent Mode* (14de tot 17de eeuw): het kind krijgt een plaats in het emotionele leven der ouders, maar dient wel eerst 'gemodelleerd' te worden.
4. *Intrusive Mode* (18de eeuw): de grote ommekeer in de ouder-kind relaties vindt plaats in de 18de eeuw, omdat de ouderlijke projecties afnemen. Ouders trachten het kind nu te vormen door met name agressie, de driften, de masturbatie en de wil van het kind in grote mate onder controle te krijgen: 'The child raised by intrusive parents was nursed by the mother, not swaddled, not given regular enemas, toilet trained early, prayed with but not played with, hit but not regularly whipped, punished for masturbation, and made to obey promptly with threats and guilt as often as with other methods of punishment' (52).
5. *Socialization Mode* (19de tot de eerste helft 20ste eeuw): met een verdere afname van de projecties wordt het opvoeden in plaats van het beheersen ('breken') van de wil steeds meer het kind leren zich te konformereren.
6. *Helping Mode* (vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw): ouders gaan er nu van uit dat kinderen, beter dan wie ook, weten waar ze in elke levensfase behoefte aan hebben en ze richten zich hier dan ook naar. 'The helping mode involves an enormous amount of time, energy, and discussion on the part of both parents, especially in the first six years, for helping a young child reach its daily goals means continually responding to it, playing with it, tolerating its regressions, being its servant rather than the other way around...' (52).

Voordat we overgaan tot het waarderen vanuit onze vraagstelling van de psychogenetische theorie van DeMause, attenderen we nog op een saillant punt. In de beschrijvingen van DeMause verschijnen eerst vanaf de 18de eeuw volwassenen, die – voor ons! – waar het hun emotionaliteit betreft, volledig invoelbaar zijn. We vragen ons dan ook af: vertoonden volwassenen voor de 18de eeuw, en vertonen medemensen in andere landen of (lagere?) klassen,

die volgens deze visie op de evolutie-ladder zijn blijven steken, gedragingen die als psychotisch getypeerd kunnen worden? Dit in het licht van opmerkingen als de volgende: 'Now when infants are terrorized with masked figures when they merely cry, want food, or want to play, the amount of projection, and the adult's need to control it, has reached massive proportions only found in *overtly psychotic adults today*' (13; curs. S. & G.). Verderop zullen we op de gestelde vraag terugkomen en trachten aan te tonen, dat deze de-humaniserings-tendens in de geschiedenis inherent is aan de genoemde harde kern van het ontwikkelingsbegrip en het daarbij horende causale verklaringmodel (zie ook Spiecker, 1979).

Keren we terug naar de vraagstelling van dit opstel, dan kunnen we konkluderen, dat de harde kern van het ontwikkelingsbegrip in de psychogenetische theorie van Lloyd deMause aanwezig en werkzaam is. De ontwikkeling, de fylogense van het kind is het directe resultaat van de mate van 'emotionele rijpheid' der ouders. De wijze waarop de ouder het kind tegemoet treedt, wordt bepaald door de mate waarin eerstgenoemde de eigen vroegkinderlijke ervaringen heeft leren verwerken. Er is sprake van een hoge mate van continuïteit in de ontwikkeling; niet alleen de ouder, maar ook het kind is slachtoffer van de kinderjaren en -angsten van de vorige generatie. *Onduidelijk blijft, hoe volwassenen erin slagen steeds beter hun vroegkinderlijke angsten te verwerken*. Is hier sprake van een 'natuurlijke' evolutie van het menselijke gevoelsleven? De visie van DeMause op de evolutie van de ouder-kind relaties en de daarmee gegeven geschiedenis van het kind-zijn vooronderstellen immers steeds een *herhaald* doorbreken van de 'pedagogische' vicieuze cirkel!

Tenslotte moet nog opgemerkt worden, dat een *gefaseerde* ontwikkeling, als onderdeel van de door ons weergegeven harde kern, niet expliciet door DeMause ter sprake gebracht wordt.

Samenvattend kan gesteld worden, dat DeMause vanuit een psycho-analytisch ontwikkelingsmodel veranderingen 'ten goede' binnen de ouder-kind interacties verklaart, terwijl deze pedagogische interacties op hun beurt een evolutie in het kind-zijn bewerkstelligen. Beide evolutie-processen worden mono-kausaal verklaard.

1.3. Lawrence Stone

Als eerste probleem bij het schrijven van de geschiedenis van het kind noemt Stone het kiezen

van een adequaat *psychologisch* model (1974, 25). Tegelijkertijd benadrukt hij in zijn werk het inzicht, dat de geschiedenis van het kind in feite de geschiedenis is van de wijze waarop ouders hun kinderen behandelen: 'Histories of childhood suffer from the major defect that the study is unintelligible unless it is related to the history of the adults who controlled the children's lives and moulded their minds' (1977, 19). Hiermee zijn we er echter nog niet, want de plaats waar de generaties elkaar ontmoeten is het *gezin*: 'The family is thus the only viable unit of study (...) since it forces the historian to take into consideration the wider political, social, economic, intellectual, educational and religious forces which are all constantly at work in modifying the nature of the family, and *changing the attitudes* of those who compose it both towards one another and towards the outside world' (1977, 19; curs. S. & G.).

Welke plaats krijgt echter het psychologisch model, dat aangewend wordt om de ouder-kind relaties in historisch perspectief te verklaren, binnen het historisch gezinsonderzoek, zoals Stone dat voorstaat? Welke eisen stelt een dergelijk onderzoek aan een psychologisch model? Stone kan deze vragen niet bevredigend beantwoorden. In zijn *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (1977) wordt de ontwikkeling van gezinstypen zelfs grotendeels verklaard vanuit een vage psychologische notie als de opkomst van het *affektief individualisme*. Is dit wellicht het gevolg van een keuze voor een bepaald psychologisch model? Dit lijkt niet het geval te zijn. In het uit 1974 daterende besprekingsartikel *The Massacre of the Innocents* plaatst Stone vraagtekens bij de toepassing van de klassiek psycho-analytische denkbeelden op historische vraagstukken en spreekt hij zijn sympathie uit voor de ego-psychologen Erikson en Hartmann.

De (klassieke) psycho-analyse heeft volgens Stone teveel aksent gelegd op het belang van de vroege kinderjaren voor de latere karaktervorming. Dit bezwaar gaat niet op voor de ego-psychologen, '... since the *developmental* theories admit the influence of the social and cultural environment in affecting the nature, timing, and resolution of the recurring crises, they allow the historian to view the problem of ego-development in a broad historical frame' (1974, 26; curs. S. & G.). De verwachting is gewettigd, dat Stone, wanneer hij schrijft over de veranderingen in de ouder-kind relaties, geen gebruik zal maken van dat ontwikkelingsbegrip waarvan wij de harde kern hebben weergegeven. Het tegendeel blijkt het geval te zijn. De ervaringen van vele kinderen in de 16de en 17de eeuw waren

volgens Stone zo beschadigend, dat grote groepen volwassenen (ook uit de voornamen stand) emotioneel afgestompt waren en dus ook geen warme persoonlijke relaties met derden, met name hun kinderen, konden aangaan. En vroegkinderlijke ervaringen zijn volgens onze auteur bepalend voor de persoonlijkheidsvorming: 'Most men and women of the sixteenth and seventeenth centuries from all walks of life, to differing degrees, show very clear evidence of all the overt symptoms of *parental deprivation*. Whether rich or poor, they nearly all suffered from neglect or ill-treatment in one form or another' (1977, 101; curs. S. & G.).

Hoewel Stone, het is reeds vermeld, nergens zijn keuze voor een bepaald psychologisch model weergeeft, somt hij met grote stelligheid een viertal *faktoren* (lees: oorzaken) op, die geleid hebben tot de emotionele afgestomptheid (1974, 26/27):

1. Jonge kinderen moesten in de genoemde periode een enkele vaste moederfiguur ontberen. Zuigelingen verhuisden van tepel naar tepel, van de ene substituut-moeder (min) naar de andere. Een ervaring die, aldus Stone, tot emotionele atrofie in het latere leven leidt.
2. Een tweede faktor is het hoge sterftepercentage, dat te wijten is aan aanwijsbare verwaarlozing (1977, 68 en 70). De voortdurende dreiging en realiteit van verlies van een ouder, broer of zuster, belet het jonge kind zich te binden aan een mede-mens.
3. De praktijk van het inwikkelen van zuigelingen, die sensorische en motorische deprivatie bij het kind teweegbracht, vormt een derde faktor.
4. Tenslotte noemt Stone het opzettelijk breken van de wil van het kind met psychisch en fysiek geweld.

Het resultaat: 'These four factors all contributed to a "physic numbing" which created an adult world of emotional cripples, whose primary responses to others were at best a calculating indifference and at worst a mixture of suspicion and hostility, tyranny and submission, alienation and rage' (1974, 27; zo ook 1977, 101/102).

Tussen 1650 en 1800 vond er in Engeland een opmerkelijke verandering plaats in de denkbeelden over en de praktijk van opvoeding; er ontstaan affektieve relaties tussen ouders en kinderen. Die verandering maakt volgens Stone deel uit van het *Affective Individualism*, zij het dat de opkomst van het affekt slechts gedeeltelijk het produkt is van het opkomende individualisme, omdat het ook zijn wortels heeft in basale veranderingen van de persoonlijkheid, die op hun beurt – en nu is de cirkel

gesloten – 'geassocieerd' kunnen worden met veranderingen in opvoedingspraktijken (1977, 268). Wat Stone precies bedoelt met 'affektief individualisme' wordt niet geheel duidelijk; evenmin vermag hij uitsluitel te geven over het 'waarom' van de opkomst der gevoelens. – 'Affective individualism is a theory which lacks any firm foundation in biological, anthropological or sociological data' (1977, 683). Een konklusie staat echter vast: 'The only steady linear change over the last four hundred years seems to have been a growing concern for children, although the actual treatment has oscillated cyclically between the permissive and the repressive' (idem).

Het is opvallend, dat we bij Stone dezelfde problematiek zien opduiken als bij DeMause. Geen van beide auteurs kan de waargenomen (of vermoede) evolutie-'ten goede' afdoende verklaren. In beide gevallen doorbreekt men de pedagogische vicieuze cirkel ('kinderen zijn slachtoffers van hun ouders, die op hun beurt ... enz.') door een beroep te doen op een 'geheimzinnige' psychische grootheid: het 'beter kunnen verwerken van jeugdtraumata' (DeMause) en het 'opkomend affektief individualisme' (Stone). *Zouden deze kunstgrepen geen noodzakelijk gevolg zijn van o.a. het effect-ontwikkelingsmodel?* Verdwijnt de geschetste anomalie in de geschiedenis van het kind niet bij toepassing van andere ontwikkelingspsychologische noties? Het is echter ook mogelijk, dat er in het geheel geen sprake is van een *evolutie*, van een 'progressie van slechte naar goede' interactie-patternen tussen volwassenen en kinderen, en dat West-Europa in de 16de en 17de eeuw niet overwegend bevolkt werd door emotionele barbaren en psychopaten. – A. Macfarlane merkt n.a.v. het recente onderzoek op het gebied van de gezinsschiedenis op: 'The introduction by DeMause and the works of Shorter and Stone would remind anthropologists of much writing in later nineteenth century England, with medieval and early modern men and women replacing the unenlightened "savages"' (1978, 192; zie ook A. Blok, 1977 en H. Claessen & P. Kloos, 1978).

2. Kritiek op het effect-ontwikkelingsmodel

2.1. De niet onderkende 'bias'

We hebben duidelijk gemaakt, dat de gesignaleerde problemen in het moderne psychologisch georiënteerd onderzoek van de geschiedenis van het kind

– én de gezinsgeschiedenis – mede het gevolg zijn van het gehanteerde effect-ontwikkelingsmodel. De problematiek is hiermee evenwel nog niet voldoende geanalyseerd. Voor een dieper verstaan daarvan moet nader ingegaan worden op een vraagstelling waarop we preludeerden in onze bespreking van het werk van DeMause. Wat onderscheidt de 16de en 17de eeuw van hedendaagse 'psychopaten'? Welke ontwikkeling noemen we nog 'normaal' of 'humaan'? Wat we als humane ontwikkeling aanmerken, laat zich o.i. niet aflezen uit de sociale werkelijkheid, maar is steeds het resultaat van een bepaalde *waarde-oriëntatie*. Zo komen we er bij het beschrijven van de ontwikkeling van een kind niet onderuit 'descriptieve' categorieën te hanteren, die het tegenbeeld vormen van hetgeen we wenselijk achten voor volwassenen. Het weergeven van een ontwikkeling is dan ook mede het *projekteren* van onze sociaal-kultureel bepaalde idealen of de 'negatieven' daarvan (bijv. onafhankelijkheid, driftkanalisatie, enz.). – Wordt dit niet 'vergeten' door hen die over 'evolutie' spreken? Door hen wordt immers de indruk gewekt, dat er vanuit het (verre) verleden een *noodzakelijke* ontwikkelingslijn naar het heden loopt.

Het door ons weergegeven effect-ontwikkelingsmodel staat niet los van een waarde-oriëntatie, waarmee in de geschiedschrijving *ideologische* momenten worden ingebracht. Zo wijst Kagan (1978) erop, dat een van de peilers waarop het *geloof* in de blijvende effecten van vroege ervaringen rust, gevormd wordt door onze maatschappelijke praxis om kinderen te rangschikken op een schaal, die gewaardeerde kenmerken weergeeft. Prestatiegerichtheid en het daarbij horende strakke selectie-systeem dwingen ons belang te hechten aan de vroege ervaringen van het kind. Een ander ideologisch moment wordt gevormd door de vooronderstelling dat elk kind *van nature* een relatie dient te hebben met een *biologische* moeder. 'Liefde' van de biologische moeder acht men een noodzakelijke voorwaarde voor een gezonde psychische uitgroei van het kind. Moeders uit het verleden, die hun kinderen naar de min brachten, wordt al te snel gebrek aan moederlijke liefde verweten, waarbij 'liefde' geïdentificeerd wordt met onze huidige Westerse warm-koesterende, over-beschermende en romantiserende instelling t.o.v. het kind. Hier staat tegenover dat, wanneer in recente psychologische literatuur gesproken wordt over 'mothering', hier niet per se onder verstaan hoeft te worden de verzorgende activiteiten van een specimen van de vrouwelijke sexe, laat staan de biologische moeder (zie bijv. Shaffer 1977). Deze term heeft bovendien

niet alleen betrekking op de emotionele kwaliteit van de relatie met het jonge kind, maar ook op gemeenschappelijke handelingen (spelletjes, exploratie, enz.), die door de verzorger en het jonge kind verricht worden (Spiecker, 1979). 'Liefde', ook jegens het jonge kind, wordt 'bedreven', en historisch gezien is de vraag interessant in welke mate oudere broers en zusters, leeftijdgenoten, bedienden, inwonenden of de min zich daadwerkelijk met het jonge kind bezighielden. Ook kan de vraag gesteld worden, wanneer en waarom 'mothering' een welhaast exclusieve taak van biologische moeders werd en welke consequenties dit had voor de ontwikkeling van de opvoeding.

2.2. De miskende rationaliteit

Nog een probleem van het effect-ontwikkelingsmodel dat onze aandacht vraagt, betreft de met dit model onlosmakelijk verbonden *causalistische* benadering van menselijke handelingen. Een samenhang die eveneens gesignaleerd is door Hardach-Pinke en Hardach t.a.v. de psychohistorie: 'Problematisch ist das kausale Erklärungsmodell der Psychohistorie. Hinter den sozialen Veränderungen in der Lage der Kinder wird als Ursache ein autonomer sozialpsychologischer Wandel vermutet, der mehr auf die Gesellschaft einwirkt, als dass er von ihr abhinge' (1978, 2/3). We hebben gezien, dat de kinderlijke ontwikkeling kan opgevat worden als een 'gevolg' van bepaalde ouderlijke attitudes of van de aard van de interactie (de oorzaak). In de sociale wetenschappen, ook binnen de ontwikkelingspsychologie, worden steeds vaker vraagtekens geplaatst bij dit model. Zo is bijvoorbeeld de vermoede *continuïteit* in ontwikkeling van vroege traumata tot latere gedragsafwijkingen niet eenduidig aantoonbaar gebleken (zie Sameroff, 1975). We hebben vastgesteld, dat het causale verklaringsmodel ook toegepast wordt in de beschrijvingen van de geschiedenis van het kind, zij het met gebruikmaking van adhoc geïntroduceerde 'geheimzinnige' oorzakelijke factoren. Over de vraag of dit *nomologisch-deductieve* verklaringsmodel (Van Hempel & Oppenheim) in de sociale wetenschappen én in de geschiedeniswetenschappen thuis hoort, werd en wordt in de grondslagenliteratuur uitvoerig gediscussieerd (zie: R. F. Atkinson, 1979; W. Dray, 1957, 1964; P. Gardiner, 1974). Op deze discussie kan hier niet uitvoerig ingegaan worden (zie: J. Steutel, 1979). Slechts die aspecten zullen we aanstippen, die voor ons onderwerp van direct belang zijn.

Bij het nomologisch-deductieve verklaringsmo-

del kan de vraag *waarom* een historisch verschijnsel optreedt, vertaald worden in de probleemstelling 'op grond van welke antecedenten of particuliere beginvoorwaarden en overeenkomstig welke wetten trad dit verschijnsel op?' - Het te verklaren historisch verschijnsel noemt men het explanandum, de wetten en randvoorwaarden vormen samen het *explanans*. N.a.v. het bovenstaande kan men de geschiedenis van het kind (nl. het verloop, het hoe en het waarom daarvan) typeren als het explanandum, terwijl het explanans gevormd wordt door enkele (universele?) wetten uit de ontwikkelingspsychologie en randvoorwaarden, die o.a. de geestesgesteldheid der ('natuurlijke') ouders weergeven.

Het is, en dit lijkt ons van belang, als gevolg van dit verklaringsmodel, dat de gedragingen van onze voorouders ons als *irrationeel* en *infra-humaan* voorkomen. Het handelen van vorige generaties lijkt volledig gedetermineerd te worden door niet-rationele factoren. Mensen zouden geen greep hebben op sociale situaties en niet in staat zijn om weloverwogen te handelen. Dit nomologisch-deductief verklaringsmodel kan immers menselijke handelingen niet opvatten als doelgericht, als gedrag waaraan bepaalde *redenen* ten grondslag liggen. Wederom kan de vraag gesteld worden, in hoeverre het 'waarnemen' van een 'evolutie' van gedetermineerd gedrag naar rationeel handelen hiervan niet een direkt uitvloeisel is. Het effect-ontwikkelingsmodel en het nomologisch-deductieve verklaringsmodel dwingen o.i. de sociaal-wetenschapper en de historicus te spreken van een 'evolutie', *indien zij althans hun eigen denkkaders 'rationeel' willen noemen*.

Soms zijn er echter ervaringen die de historicus dwingen vraagtekens te plaatsen bij dit evolutiedenken. De eerdergenoemde historisch-antropoloog Macfarlane merkt t.a.v. zijn bestudering van het dagboek van de 17de eeuwse puriteinse pastor Ralph Josselin (1616-1683) op: 'My training led me to expect that, living before the watershed of the industrial revolution, his social and mental and economic life would appear very remote, very different from my own. It would still carry many of the overtones of the earlier medieval period from which the country was just emerging. I was startled to find, on the contrary, how "modern" his world was; his family life, attitudes to children, economic anxieties, and the very structure of his thought was very familiar indeed. His sophistication and wide knowledge were impressively obvious and his feelings were instantly recognizable. (...) I felt, ..., that the diary reveals a man whose motives and actions are almost totally familiar' (1978, 3)

Voor de sociale wetenschappen, maar ook voor historische disciplines, lijkt het ons in dit verband geboden meer aandacht te schenken aan z.g. *rationele* verklaringen (W. Dray). Bij deze verklaringen worden handelingen (uit het verleden) begrijpelijk gemaakt door terug te vragen naar de *redenen* die aan het gedrag ten grondslag liggen; men tracht een rekonstruktie te geven van de *praktische* overwegingen van de actor. Men poogt aan te tonen dat de handelingen uitgevoerd *moesten* worden in het licht van de eraan ten grondslag liggende redenen. De notie 'moeten' - Dray spreekt hier van 'the thing to do' - funktioneert binnen dit verklaringstype als een waarde-term: '... there is an element of *appraisal* of what was done in such explanations; that what we want to know when we ask to have the action explained is in what way it was appropriate' (Dray, 1957, 124; vgl. Steutel, 1979, 8). Rationele verklaringen tonen aan dat uitgevoerde handelingen - gelet op de doeleinden van de actor, zijn interpretatie van de situatie, enz. - *logisch* zijn. Bij dit verklaringsmodel gaat men ervan uit, dat we in de geschiedenis mede-mensen, d.w.z. in principe tot rationeel handelen in staat zijnde wezens, ontmoeten, of in elk geval herkennen. 'Rational explanation' aldus R. F. Atkinson, 'in that it involves holding that people are taking what they think to be effective and allowable means to the realisation of their purposes, is in place only in respect of the non-arational. In so far as we offer such explanations *we commit ourselves* to holding our subjects to be rational in this sense (...). It is, however, not required that we presuppose them rational in the sense of not irrational. It would be absurd to do so, for they plainly very often are irrational. Even so it is quite natural to *begin* by assuming them rational (non-irrational) in their means/end judgements; but this should be no more than a beginning, and we should in the end be prepared to find that they are not' (1978, 126, 127; curs. S. & G.). Uit dit citaat volgt, dat de bezwaren die ingebracht kunnen worden tegen het effect-ontwikkelingsmodel en het daarbij geïmpliceerde nomologisch-deductieve verklaringsmodel ook ingegeven kunnen worden vanuit een waarde-oriëntatie ('commitment'), waarbij rationaliteit - en daarmee tevens irrationaliteit - een menselijke mogelijkheid blijft.

Historische veranderingen in de relaties tussen volwassenen onderling en tussen volwassenen en kinderen zijn bij de door ons geanalyseerde auteurs (Demos, DeMause, Stone, maar ook bij Hunt, Shorter e.a.) te exclusief benaderd vanuit het

nomologisch-deductief verklaringmodel, waarbij de opgetreden veranderingen verklaard worden als oorzakelijke factoren. Nu attendeert J. Kagan er o.i. terecht op, dat 'we must distinguish among variations within one person in different times and places, variations within one person in different times and places, variations among persons in the same time and place, and variations among persons from different societies' (1978, 8). Bij onze historici kan men evenwel vaststellen, dat zij het laatste type variaties – in hun geval naar verschillende historische perioden toe geformuleerd – opvatten als variaties van het tweede type, die men vanuit een (bepaalde!) psycho-genetische invalshoek tracht te verklaren. Deze benadering is o.i. echter niet toereikend. Veranderingen in gedragingen van individuen uit verschillende culturen en uit verschillende historische perioden zijn namelijk, behalve van sociaal-ekonomische structuren, tevens van waarde-oriëntaties afhankelijk. Met dit laatste is geïndiceerd, dat ook rationele verklaringen hun plaats moeten krijgen.

Slotopmerkingen

Bij onze analyse van het werk van Stone hebben we de vraag gesteld welke plaats het psychologisch ontwikkelingsmodel krijgt *binnen* het historisch gezinsonderzoek. In deze vraag komt een tegenover elkaar stellen van sociaal-historische en individueel-psychologische veranderingen tot uiting. In het historisch gezinsonderzoek zien we zowel pogingen om individueel-psychologische veranderingen te herleiden tot sociaal-historische (bij Shorter: de opkomst van het vrije marktkapitalisme als oorzaak van de grondgolf der gevoelens) als exact omgekeerde herleidingspogingen (vgl. DeMause). Nu groeit het kind veelal op in een gezin, dat deel uitmaakt van een samenleving en zoals alle sociale systemen is ook het gezin in een historisch proces ingebed. Veranderingen op sociologisch (analyse-) nivo hebben uiteraard invloed op het psychologisch nivo, en omgekeerd. Hoe echter de verschillende nivo's van analyse te verenigen? Op die vraag zal door de onderzoekers van de geschiedenis van het gezin en kind en jeugdige een antwoord gegeven moeten worden, indien men althans reductieve benaderingswijzen wenst te vermijden. (2).

Noten

1. Bij die 'harde kern' (term van de wetenschapsfilosoof I.

Lakatos) gaat het om een aantal nauw samenhangende grondstellingen, die konstitutief zijn voor het onderhavige 'onderzoeksprogramma' en gezien hun antropologisch karakter vanuit normatief gezichtspunt ter discussie gesteld kunnen worden.

2. Men zou hierbij gebruik kunnen maken van inzichten, die in de dialektische (Riegel, 1975), transaktionele (Sameroff, 1975) en dynamisch-interaktionele (Lerner, 1978) richtingen in de huidige ontwikkelingspsychologie ontwikkeld worden. 'The study of development', lezen we bij Lerner, 'becomes an assessment of a continually changing individual – for example, a developing child. Moreover, since the family unit is the major mediator between the child and his or her environment, the study of human development becomes most fundamentally the study of reciprocal child-family relationships. In essence, then, the concept of development on which we base our discussion involves the continuous interdependence of individual and social change processes ...' (1978, 8/9). Kinderlijke ontwikkeling, alsmede de geschiedenis van kind en gezin, worden begrijpelijk tegen de achtergrond van het samengaan van voortdurend veranderende biologische, individueel-psychologische, fysisch-geografische en sociaal-kulturele processen.

Literatuur

- Ariès, Ph., *Centuries of Childhood*. New York, 1962.
- Atkinson, R. F., *Knowledge and Explanation in History*. London, 1978.
- Berg, J. H. van den, *Metabletica*. Nijkerk, 1956.
- Blok, A., *Antropologische Perspectieven*. Muiderberg, 1977.
- Buck-Morss, S., Socio-Economic Bias in Piaget's Theory and Its Implications for Cross-Culture Studies, *Human Development*, Vol. 18, 1975.
- Claessen, H. en P. Kloss, *Evolutie en evolutionisme*. Amsterdam, 1978.
- Cloer, E., Der historisch-systematische Ansatz in der Sozialisationsforschung, in: E. Cloer, Hrsg.), *Familienforschung*. Bad Heilbrunn, 1979.
- Dasberg, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel, 1975.
- DeMause, L., (ed.), *The History of Childhood*. New York, 1974.
- Demos, J., *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony*. New York, 1970.
- Demos, J., Developmental Perspectives on the History of Childhood, in: Th. K. Rabb & R. I. Rotberg, (eds.), *The Family in History*. New York, 1973.
- Demos, J., Demography and psychology in the historical study of family-life: a personal report, in: P. Laslett & R. Wall, (eds.), *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1974.
- Dray, W. H., *Laws and Explanation in History*. Oxford, 1957.
- Dray, W. H., *Philosophy of History*. Englewood Cliffs, 1964.

- Dray, W. H., *The Historical Explanation of Action Reconsidered*, in: P. Gardiner, (ed.), *The Philosophy of History*. Oxford, 1974.
- Elliott, E., *Power and the Pulpit in Puritan New England*. Princeton, N. J., 1975.
- Erikson, E., *Identity and the Life Cycle*. New York, 1959.
- Erikson, E., *Identiteit, jeugd en crisis*. Utrecht/Antwerpen, 1971.
- Elschenbroich, D., *Kinder werden nicht geboren*. Frankfurt/Main, 1977.
- Fox, V. C., *Is Adolescence a Phenomenon of Modern Times? History of Childhood Quarterly*, 1977.
- Giehler, W. & K. Lüscher, *Die Soziologie des Kindes in historischer Sicht, Neue Sammlung*, 1977, S. 442-463.
- Groenendijk, L. F., *Een puriteins kinderboek uit de 17e eeuw, Theologia Reformata* 21 (1978), pp. 36-55.
- Haraven, T. K., *The History of the Family as an Interdisciplinary Field*, in: Th. K. Rabb & R. I. Rotberg, (eds.), *The Family in History*. New York, 1973.
- Hardach-Pinke, I. & G. Hardach, (Hrsg.), *Deutsche Kindheiten*. Regensburg, 1978.
- Hentig, H. von, *Die Geschichtlichkeit der 'Kindheit'*, *Neue Sammlung*, 1975.
- Hunt, D., *Parents and Children in History: The Psychology of Family Life in Early Modern France*. New York, 1970.
- Johansen, E. M., *Betrogene Kinder: Eine Sozialgeschichte der Kindheit*. Frankfurt/Main, 1978.
- Kagan, J., *Infancy, its Place in Human Development*. Cambridge, 1978.
- Kagan, J., *The Child in the Family*, in: J. Kagan, (ed.), *The Growth of the Child*. New York, 1978.
- Lakatos, I., *Wetenschapsfilosofie en wetenschapsge-schiedenis*. Meppel, z.j.
- Lerner, R. M., *A Dynamic Interactional View of Child and Family Development*, in: R. M. Lerner & G. B. Spanier, (eds.), *Child Influences on Marital and Family Interaction*. New York, 1978.
- Macfarlane, A., *The Origins of English Individualism*. Oxford, 1978.
- Riegel, K. F., *Towards a Dialectical Theory of Development*, *Human Development*, Vol. 18, 1975.
- Sameroff, A., *Transactional Models in Early Social Relations*, *Human Development*, Vol. 18, 1975.
- Sameroff, A., *Early Influences on development: fact or fancy*, *Merril-Palmer Quarterly*, Vol. 21, 1975
- Schaffer, H. R., *Mothering*. London, 1977.
- Shorter, E., *De wording van het moderne gezin*. Baarn, z.j.
- Spiecker, B., *De pedagogische relatie: een herinterpretatie van een begrip*, *Pedagogisch Tijdschrift* 4 (1979), nrs. 7 en 8.
- Stannard, D., *The Puritan Way of Death*. New York, 1977.
- Steutel, J. W., *Causale en rationale verklaring in de pedagogiek*, intern paper vakgroep THP-VU (1979).
- Stone, L., *The Massacre of the Innocents*, *New York Review of Books*, 21, 18, nov. 14, 1974.
- Stone, L., *The Family, Sex and Marriage: in England 1500-1800*. London, 1977.
- Wiesenfeld-Frankel, G., *Between Parent and Child in Colonial New England*. Unpubl. Ph. D. thesis Univ. of Minnesota (1977).
- Curricula vitae*
- B. Spiecker (1943) studeerde pedagogiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; sedert 1971 verbonden aan de vakgroep Theoretische en Historische Pedagogiek van de V.U., vanaf 1976 als lector.
- Adres: De Lairessestraat 142, Amsterdam.
- L. F. Groenendijk (1944) studeerde pedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden en de Vrije Universiteit te Amsterdam (specialisatie theoretische en historische pedagogiek; doctoraal examen in 1973); sedert 1973 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep Theoretische en Historische Pedagogiek van de V.U.; publikaties op het gebied van de historische pedagogiek in *Pedagogisch Tijdschrift*, *Theologia Reformata* en *Documentatieblad Nadere Reformatie*.
- Adres: De Lairessestraat 142, Amsterdam.